

Володимир ЗАМЛИНСЬКИЙ,
Марія ДМИТРІЄНКО,
доктори історичних наук

ГЕРАЛЬДИКА УКРАЇНИ

Идучи старовинними вулицями давніх міст, ми мимоволі звертаємо увагу на чудові рослинні та геометричні орнаменти на будинках, що дісталися нам у спадщину від минулого. На фронтонах деяких з них серед ліпнини, що милує око, подекуди зображені герби їх власників або герб міста. Вдивляючись у хитромудре поєднання символів у малюнку герба, в деталі оздоблення, сприймаємо ми його не більш як прикрасу, бо вже не в стані сьогодні змусити «заговорити» ту інформацію, що зафіксована завдяки самобутньому жанру образотворчого мистецтва. Втрачена історична традиція герботворення, ретельно зникла віками. Тільки для незначної кількості вчених ці старовинні герби українських міст — то історична пам'ять, що у символічній формі, через використання особливої знакової системи відбила реальні події та явища, притаманні минулому. Проте емблематичні ці зображення, що займають важливе місце в естетичній, історико-культурній спадщині кожного цивілізованого суспільства, складають коштовні реліквії народу, бо формувались вони століттями. В них минуле наших міст, історія, здебільшого пов'язана з видатними подіями, з людьми непересічної долі, з легендами краю та старовинними культами. І хоча геральдика, наука про герби, не втрачала ніколи прав громадянства, бо все ж викладалась як спеціальна історична дисципліна в університетах, на історичних факультетах, вона виявилась напівзабутою, не маючи широкого виходу на практику.

1917 рік став тим рубежем, що полум'ям громадянської війни відсік нашу історію від сьогодення. Старовинну емблематику скасували. Вона більше нікого не цікавила. На її місце повинна була заступити інша: символи, що відображали б новий лад, нові ідеї, новий час. Сталося так, що із купелі разом з водою вихлюпнули дитину. Відрубили коріння, позбавили геральдику притаманних традицій, живильного середовища. І з'явилися тоді у держави і республік герби, що за формою подібні до круглих емблем країн Сходу, які вживались там з давнини. Ця форма стала була мало властива слов'янському світові.

Історія походження гербів бере свій початок у глибині віків. Впродовж століть була створена своєрідна система знаків, різних за характерами та функціями, які відігравали роль культових символів та визначали приналежність

власності. Ще до нашої ери в деяких східних державах з'являються символічні знаки, що за формою нагадували пізніше впроваджені геральдичні фігури. Ними прикрашали персні, їх малювали на військових знаменах, карбували на зброї. І все ж точну дату появи герба у нашому розумінні встановити важко. Наука, або, як її ще класифікують, спеціальна дисципліна історичного циклу — геральдика, відносить термін початку широкого вживання гербів на XI—XIII століття. Саме тоді на спорядженні європейських лицарів, що брали участь у хрестових походах, з'явилися особливі малюнки. Це дозволяло при одному тільки погляді на закутою у броню з ніг до голови воїна визначити завдяки зображенню на щиті (звідси — основний важливий компонент герба в майбутньому) його приналежність до певної дружини, відрізнити свого від ворога. Знаки були гранично спрощені і різнилися кольорами ліній, що перетинали щит у різних напрямках (пізніше їх назвали геральдичними фігурами), або стилізованими зображеннями звірів, птахів, квітів. За формою та кольорами знаків уважно стежили тоді особливі посадові особи з військовим званням — герольди. Під час дипломатичних місій, на придворних церемоніях та урочистих святах, на лицарських турнірах їм ставили в обов'язок, називаючи ім'я знатної особи, що прибула, «прочитати» його герб. Саме тоді започатковано специфічну геральдичну мову, дано назву певним комплексам символів, почали вироблятися правила, за якими визначалися і називалися складові елементи герба. Поступово правила склалися в систему, утворили науку, що вивчає походження, генезис гербових знаків, їхню символіку та спрощують герб документи, а також упорядковує всі ці знання.

Особливі лицарські знаки, що все більше набували певної форми за великої кількості та розмаїття, в наступні століття стало традицією закріплювати за певними особами, їх нащадками, родом. Так вони перетворювались на спадковий привілей. Герб стає невід'ємною ознакою західноєвропейського середньовіччя, атрибутом епохи, що засвідчує благородність походження, привілейований стан особи в суспільстві. Родинні герби, одержані у спадщину від пращурів, заносилися до особливих книг — гербовників, чим утверджувалась їх недоторканість. Вони стали затверджуватись верховною владою

як ознака благородного походження, їх мали право жалувати згідно з законом волею правителя держави за особливі заслуги. На печатках володарів окремих держав, країв та місцевостей стало звичаєм вміщувати власний герб, тому поступово він вже ідентифікується з гербом територіальним. Отже земельні герби Європи беруть походження від родових гербів. З утворенням нових держав, із розвитком міст, запровадженням особливого, відмінного від сільського, адміністративно-правового устрою останніх, що виборювали собі право на самостійність у феодальних країнах, з'являється клас нових земельних гербів, створених на замовлення.

Містам з часу своєї появи судилося історією відігравати особливу роль в соціально-економічному, адміністративно-політичному, суспільному та культурному житті своїх країн та народів. Міський герб, що виник на певному рівні міської організації у феодальну епоху, здобув право громадянства в документах на кінець XIII століття. Прийняття гербів не було якимось одноразовим актом. Цей хронологічно довгий процес, що мав свої особливості в кожній країні, виявився розтягнутим і тривав до XX століття. Особлива його активність для Заходу припадає на кінець XIV—XVIII століть. Проте традиція створювати міські герби не припинилася.

Перші міські герби на українських землях з'явилися протягом XIV—XVIII століть як інститут емблем, своєрідне соціальне, історично зумовлене явище. Ці територіальні емблеми виникли на самобутній основі і сягають корінням сивої давнини. І хоча емблеми

Печатка Львівського братства 1590-х років.

удільних князівств відомі на Русі з XII століття, їхнє значення та еволюція форми — малодосліджене питання. Вчені дійшли висновку, що вітчизняні геральдичні елементи виникли задовго до появи лицарської геральдики західного типу. Відомі дослідники історії геральдики схильні вважати, що прообрази наших територіальних гербів слід шукати в давніх символах, щоб з'ясувати джерела походження, визначити історичну спадковість, зумовлену як традицією, так і соціальним значенням герба. Герби пройшли довгий шлях

розвитку — від загадкових знаків Північного Причорномор'я античних часів до регіональної емблеми Давньої Русі.

Печатки чорноморських козаків.

Якщо зовнішні атрибути гербів Західної Європи справили вплив на геральдику Східної, зокрема Польщі, то в основі вітчизняних — старовинні зображення, символіка давньоруської доби, що набули територіального характеру. Виникали герби українських міст в основному в зв'язку із введенням в них самоврядування, зокрема після надання магдебурзького права. Саме Магдебургія передбачала прийняття містом герба як емблеми автономії, суверенітету. Раніше за інших одержали магдебурзьке право міста Поділля, потім Волині, пізніше — Київщини. Герб міста Львова пов'язаний в часі з історією Галицько-Волинського князівства. Крокуючий лев перейшов як органічний елемент в герб міста на початку XIV століття та затверджений був польським урядом лише 1526 року. Хоча зовнішнє оформлення герба зазнало певних модифікацій, золотий лев і сьогодні прикрашає герб міста. Серед цікавих за будовою старовинних міських гербів бачимо емблеми Рогатина, Кременця, Чернігова, Володимира-Волинського, Ніжина, Острога, Новгорода-Сіверського, Овруча, Брацлава, Корсуня, Звенигородки, Лубен, Пирятина, Ромен, Чигирини, Прилук, Конотоп, Козельця, Остра, Полтави та інших. Середньовічна символіка через умовні позначення стверджувала певні ідеї, поняття, графічно передавала загальноісторичні процеси. Стало традицією передавати умовно або через allegory такі поняття, як боротьба добра зі злом, захист вітчизни, непереможність. Численні зображення шабель, списів, луків, мечів, стріл свідчать про війни, що велись на землях, де стояли міста, протягом століть, мужність та стійкість їхніх захисників. Міста-фортеці як обов'язковий елемент вводили в герб вежі та башти; дзвіниці, хрести, фігури святих — це данина символам християнської релігії. Трапляються поряд із зображеннями хреста зірки та півмісяця — тоді треба шукати в історії міста події, що пов'язані із звитями над турками та татарами, зображення символізує перемогу християнства над магометанством. Дослідники

помітили тотожність символів в гербах міст України та Польщі на ранньогеральдичному етапі. Це пояснюється близькими за характером особливостями соціально-економічного розвитку, матеріальної культури, світогляду двох народів, які на певному етапі знаходились в одній державі.

У період, який започаткував приєднання українських земель до Росії — з 1654 року, більшість містам царський уряд підтвердив право користування давніми гербами. На Правобережжі, що залишилось за Польщею, традиція теж не порушувалась. У XVIII столітті після реформи адміністративно-територіального поділу на Лівобережжі та Слобожанщині земельні герби одержали намісництва. Реформа обласного і міського управління дала поштовх до створення гербів міст, з ознакою їхньої самостійності та приналежності до певних одиниць територіального поділу. Після возз'єднання Правобережжя з Лівобережжям у складі Росії наприкінці XVIII століття згідно з новим поділом, запровадженим тут, утворено намісництва, губернії, повіти. Підтверджено тоді ж старі герби ряду міст, одержані за часів литовсько-польського уряду. Затверджено герби і великого регіону Подільської та Волинської губерній, Брацлавського намісництва, пізніше — Катеринославщини. Впродовж 250-ти років на Україні було перезатверджено або створено наново понад 140 гербів міст. Історія геральдики засвідчує, що кожне місто прагнуло мати герб, представляючи верховній владі на розгляд та затвердження свої проекти. На кінець XIX століття майже всі міста степової та південної України також отримали герби. На Кримському півострові, приєданому до Росії у 1783 році, було утворено Таврійську область, 10 містам якої невдовзі дано герби. Проведення у 1890 році Гербовим відділенням при Департаменті герольдії рес-

Печатка міста Переяслава XVII століття.

трації міських гербів дозволило з'ясувати стан герботворення.

Аналіз всього комплексу міських гербів на українських землях дає право на висновок про наявність трьох груп, за якими вони розподіляються. Найстаріші міста мали в основі гербового малюнка сюжетну символіку, що існувала з часів Київської Русі. Друга група складає герби, надані за часів литовсько-польської держави і на них відчутно вплив польської геральдичної традиції. Третю становлять герби, створені впродовж XVIII—XIX століть в результаті активізації процесу герботворення на землях сходу та півдня України. Сюжети міських емблем та їх

атрибути, особливості кольорової гами, історії української геральдики ще чекають на допитливого дослідника, що вивчатиме у всьому обсязі ці важливі історичні джерела, які несуть надзвичайно цікаву інформацію з історії міст України.

Новий етап розвитку міської геральдики на Україні започатковано у середині 60-х років XX століття. Особливо процес герботворення активізувався у 80-ті роки. Виконуючи соціальне замовлення — виділити конкретне місто як соціальний організм в ряді інших через емблему — концентрований вираз специфіки економічного, господарського та культурного його життя, герб ніс, як і раніше, певне ідеологічне навантаження. Зберігаючи загальні цілі, використовуючи ті ж художні засоби їх втілення, нова геральдика покликана була представити місто через сучасну символіку. У більшій частині зі створених і прийнятих 120 гербів міст (ще 30 використовують поки що не затверджені емблеми) переважає нова символіка. Обов'язковим стало введення у кольорову гаму більшості з них червоно-голубого фону, що відтворював кольори державного прапора УРСР. Понад 40 процентів старих гербів мали раніше жовто-голубі тони. Питання про те, яким бути сучасному гербу міста, не таке вже і просте. Аналіз зображень прийнятих гербів засвідчує про наявність різних підходів до їх створення. Це — довільне трактування емблеми, використання та інтерпретація кольорової гами.

Загальний стан міської геральдики з огляду на її символи не можна ні в якому разі вважати задовільним. Причин цьому більш ніж достатньо. Перша — у відсутності контролю за створенням гербів, достатньої наукової компетенції авторів проектів. Звідси — огульне відкидання, неприйняття традицій, символики минулого, низька естетична цінність знаків. Немає на сьогодні детально розроблених правил створення емблем міст, геральдичних словників, де б були зафіксовані наукові тлумачення символів, що застосовуються у вітчизняній та міжнародній практиці, не вивчено й походження гербів цілих регіонів, їх еволюції — це друга причина. Звідси — наявність значної кількості переобтяжених гербів символів. Потенційні можливості міських гербів як історичних пам'яток і засобу передачі особливої, закодкованої інформації про місто, виявили випадків вибір найбільш типових символів сучасності, їх повторюваність (шестерня, ковш для розливання сталі, хімічна колба, зірка, молот, схема атомного ядра, снопи та колосся, атрибути сільського господарства, промисловості, науки тощо) призвів до практичної знеособленості гербів. Складається враження, що жоден сучасний герб не може без них існувати. Третя причина — недостатня розробка правових основ сучасної вітчизняної геральдики, відсутність республіканського органу, на рівні

Комісії Верховної Ради республіки, яка б централізовано затверджувала герб, його еталон, символіку, опис. В розробці проектів гербів повинна брати участь компетентна та кваліфікована комісія з науковців-істориків, мистецтвознавців, художників. В університетах необхідно готувати фахівців з геральдики.

Печатки Києво-Могилянської академії.

Єдиний державний підхід до створення гербів міст, кількість потенційних носіїв яких постійно зростає (на Україні сьогодні їх уже 434), відкриває перспективу, використовуючи кращі досягнення геральдики минулого, звільнившись від упередженого погляду на її «несучасність», прийняти «Положення про герб міста (селища)», затвердити правила його блазонування (опису). Науковцям необхідно створити «Словник геральдичної термінології» у відповідності з відомими зразками зарубіжних країн, де були б перелічені всі відомі символи, розшифровано фігури, наведені всі форми шитів, що зустрічаються.

Нерозробленість понятійного апарату геральдики призвела до відсутності єдиного тлумачення об'єкту та предмету її дослідження. Тому перед вченими стоїть завдання створити наукову історію геральдики України, одночасно підготувати добре розроблені принципи створення гербів.

У прийнятті герба міста перш за все повинні бути зацікавлені місцеві органи влади. Дозвіл на використання емблеми міста, скажімо, на товарній продукції підприємств, який даватиме міськрада, принесе їй прибуток і поповнить міську казну. Говорячи про герб як про юридично оформлені, історично обгрунтовані особливі знаки, треба мати на увазі, що створювати їх треба у відповідності з правилами науки про герби, з історичною традицією України, не забуваючи при цьому про високу якість художнього втілення символів. Герб міста — графічно виражена ідея, пізнавально-правовий знак, конвенційний за суттю, графічний паспорт міста, носій історичної інформації, втіленої через визначені символи, — вимагає сьогодні виключної уваги як до пам'ятки історії, яку ми залишимо у спадок прийдешнім поколінням.